

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Това съдържание на ръкописа на „Теории за принадлежната стойност“ е написано от Маркс върху кориците на тетрадки VI—XV на ръкописа от 1861—1863 г. В някои от тия тетрадки съдържанието е било написано преди самия текст, което се вижда от поправките и зачеркванията, направени в съдържанието по-късно, когато съответната тетрадка е била вече завършена. В тетрадка XIV нахвърляното върху корицата съдържание не е било приведено в съответствие с фактическото съдържание на тетрадката: то е планът, който е бил изпълнен в тетрадки XIV, XV и XVIII. — 3.
- ² Пред заглавието „Теории за принадлежната стойност“ у Маркс стои арабската цифра 5. Тя означава пети, заключителен раздел на първа глава от изследването на капитала, което Маркс възнамерявал да публикува като непосредствено продължение на първа част на „Към критиката на политическата икономия“, в която се разглеждат стоката и парите. Този пети раздел е бил предшествуван в тетрадки I—V от три нахвърляни в основни линии раздела: 1) Превръщане на парите в капитал 2) Абсолютна принадлежната стойност и 3) Относителна принадлежната стойност. В V тетрадка на стр. 184 Маркс изтъква, че „след относителната принадлежната стойност трябва да се разгледат абсолютната и относителната принадлежната стойност в тяхното съчетание“. Това именно разглеждане е трябвало да образува раздел 4-и, който обаче е останал тогава ненаписан. От останалия незавършен 3-и раздел Маркс веднага преминал към 5-и раздел — към „Теории за принадлежната стойност“. — 3.
- ³ Фактически е станало така, че това не е „краят“, а само „продължение“ на раздела за Смит. Краят на този раздел е даден в следващата IX тетрадка. — 3.
- ⁴ Главата за противниците и политикоикономистите в XIV тетрадка е само започната. Продължението на тази глава е дадено в първата половина на XV тетрадка. — 5.
- ⁵ Извадките от книгата на Брей „Labour's Wrongs and Labour's Remedy“ („Несправедливости по отношение на труда и средства за тяхното отстраняване“) с няколко бележки на Маркс се съдържат в X тетрадка. — 5.

- ⁶ Главите за Рамсей, Шербулие и Р. Джонс се съдържат в XVIII тетрадка. — 5.
- ⁷ Доходите и техните източници Маркс разглежда във втората половина на XV тетрадка, разкривайки в тази връзка класовите и гносеологическите корени на вулгарната политическа икономия. Този „епизод“ (т. е. екскурс) е бил предначинен от Маркс за третата част на „Капиталът“, както личи от съставения от него през януари 1863 г. план на тази част, съгласно който деветата глава е трябвало да бъде озаглавена „Доходи и техните източници“ (виж настоящия том, част I, стр. 413). — 5.
- ⁸ Разделът за Рейвънстон започва на стр. 861 на предишната (XIV) тетрадка. Този раздел се предшествува в XIV тетрадка под номер 1 от раздела за анонимната брошура „The Scourge and Remedy of the National Difficulties“ („Източник на затрудненията на нацията и средства за тяхното отстраняване“). — 5.
- ⁹ Краят на раздела за Ходскин се съдържа в XVIII тетрадка (стр. 1084—1086). — 5.
- ¹⁰ Маркс дава анализ на вулгарната политическа икономия в XV тетрадка във връзка с разработването на въпроса за доходите и техните източници. На стр. 935 от тази тетрадка той препраща към „отдела за вулгарните икономисти“, като към оная ненаписана още глава на своя труд, в която той „ще се върне“ на засегнатата мимоходом полемика между Прудон и Бастиа. Това препращане показва, че Маркс е възнамерявал да посвети на критиката на вулгарната политическа икономия специална глава, която обаче не била написана. В XVIII тетрадка, завършвайки разбора на възгледите на Ходскин и като споменава за неговата полемика против теориите на буржоазните апологети, Маркс бележи, обръщайки се към самия себе си: „Това да се разгледа в главата за вулгарните икономисти“ (стр. 1086). Тази бележка също говори за намеренията на Маркс да напише по-късно специална глава за вулгарната политическа икономия. В съставения през януари 1863 г. план на трета част на „Капиталът“ предпоследната, 11-а глава, е озаглавена „Вулгарната политическа икономия“ (виж настоящия том, част I, стр. 413). — 5.
- ¹¹ На корицата на XV тетрадка, на която Маркс е написал съдържанието на тази тетрадка, някои заглавия са написани отстрани или отгоре. В печатания в настоящото издание текст на съдържанието тези заглавия са подредени по начин, който съответствува на фактическото съдържание на тетрадката. — 5.
- ¹² Под „трета глава“ Маркс разбира тук третата част от своето изследване за „капитала изобщо“. Тази глава трябвало да бъде озаглавена „Единство на процеса на производството и процеса на обръщението на капитала, или Капитал и печалба“. По-нататък (виж например тетрадка IX, стр. 398 и тетрадка XI, стр. 526) Маркс вместо „трета глава“ употребява израза „трети раздел“ (dritter Abschnitt). Още по-късно той започва да нарича тази трета глава „трета книга“ (например в писмото до Енгелс от 31 юли 1865 г.). Началото на „трета глава“ на изследването за „капитала изобщо“ е изложено от Маркс в XVI тетрадка.

Както се вижда от проектоплана на тази „трета глава“, или „трети раздел“ (виж настоящия том, част I, стр. 413), Маркс е възнамерявал да даде в нея два специални исторически екскурса относно теориите за печалбата. Но в хода на своята работа над „Теории за принадлежната стойност“ Маркс още в границите на своето историко-критическо изследване прави обстоен критически анализ и на възгледите на различните буржоазни икономисти върху печалбата. Ето защо и по-нататъшното, по-пълно разкриване на теоретическите

заблуждения, произтичащи от смесването на принадлежната стойност с печалбата, е осъществено от Маркс вече на страниците на „Теории за принадлежната стойност“. — 6.

- 13 В оригинала: *Arbeitsvermögen*. В ръкописа от 1861—1863 г. Маркс почти навсякъде употребява вместо термина *Arbeitskraft* термина *Arbeitsvermögen*. В I том на „Капиталът“ тези два термина се употребяват от Маркс като равнозначни: „*Unter Arbeitskraft oder Arbeitsvermögen verstehen wir den Inbegriff der physischen und geistigen Fähigkeiten, die in der Leblichkeit, der lebendigen Persönlichkeit eines Menschen existieren und die er in Bewegung setzt, so oft er Gebrauchswerte irgend einer Art produziert*“ (4-о нем. изд., стр. 139). Преводът на това място гласи: „Под работна сила, или работоспособност ние разбираме сбора от физически и умствени способности, с които разполага организъмът, живата личност на един човек, и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности“ (виж настоящото издание, том 23, стр. 179).
- Изразът „работоспособност“ не предава достатъчно точно немския термин „*Arbeitsvermögen*“. Немската дума „*Vermögen*“ се превежда и с думата „сила“. Терминът „работна сила“ изобщо предава смисъла на думата „*Arbeitsvermögen*“ по-точно, отколкото изразът „работоспособност“. Затова в настоящото издание терминът „*Arbeitsvermögen*“ навсякъде се превежда с термина „работна сила“. — 11.
- 14 Има се предвид втората глава от изследването за „капитала изобщо“, която в края на крайщата прерасна във II том на „Капиталът“. Десетата глава на II том на „Капиталът“ („Теории за основния и оборотния капитал. Физиократите и А. Смит“) съдържа анализ на възгледите на физиократите върху основния и оборотния капитал. А в отдела „Възпроизводство и обръщение на целия обществен капитал“ има специален параграф за физиократите в глава деветнадесета: „Предшните представи за предмета“. — 13.
- 15 Маркс има предвид страници 58—60 от втора тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г. (раздела „Превръщане на парите в капитал“, параграфа „Две съставни части на процеса на превръщането“). — 13.
- 16 Маркс има предвид III тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г., стр. 105—106, където мимоходом споменава и за физиократите (раздела „Абсолютна принадлежна стойност“, параграфа „Характер на принадлежния труд“). — 19.
- 17 Маркс има предвид радикалните рикардянци, които правят от теорията на Рикардо практически изводи против съществуването на частната поземлена собственост, която те предлагат да се превърне (напълно или частично) в собственост на буржоазната държава. Към тези радикални рикардянци принадлежат Джеймс Мил, Джон Стюърт Мил, Хилдич, а до известна степен и Шербулие. Виж за това настоящия том, част II, стр. 498 от ръкописа на Маркс, част III, стр. 791, 1129 и 1139 от ръкописа на Маркс; също „Нищета на философията“ (настоящото издание, т. 4, стр. 173) и писмото на Маркс до Зорге от 20 юни 1881 г. (К. Маркс и Ф. Енгелс, Соч., I изд., т. XXVII, стр. 138—140). — 23.
- 18 „Икономисти“ във Франция през втората половина на XVIII и първата половина на XIX век са наричали физиократите. — 38.
- 19 V том от френския превод на Жермен Гарние на „Богатството на народите“ от Адам Смит (издание 1802 г.) съдържа „Бележки на преводача“, т. е. на Жермен Гарние. — 34.

- ²⁰ Мирабо-баща бил наречен приживе „L'Ami des hommes“ („приятел на хората“, „приятел на човечеството“) по заглавието на едно от неговите произведения. — 37.
- ²¹ Виж бележка 17. — 37.
- ²² В ръкописа този абзац се намира 3 абзаца по-долу (на същата 241-а страница). От предидущия и от следващия текст той е отделен с хоризонтална разделителна черта като несвързан непосредствено нито с предидущия, нито със следващия абзац. Ето защо в настоящото издание този абзац е поставен в края на 240-а страница, където той непосредствено се отнася по своето съдържание. — 38.
- ²³ Ср. по-горе стр. 12—13 от текста и бележка 14-а към това място. В „Теории за принадлежната стойност“ Маркс се връща към физиократите в X тетрадка, където има голямо „отстъпление“, озаглавено „Икономическа таблица на Кене“ (виж стр. 296—335 в I част на настоящия том). — 38.
- ²⁴ *Демагози* наричали в Германия през 20-те години на XIX век участниците в опозиционното движение измежду германската интелигенция. Думата започва да се употребява след Карлсбадската конференция на министрите на германските държави през август 1819 г., която приела специални постановления за борба против „интригите на демагозите“. — 38.
- ²⁵ Немският оригинал на книгата на Шмалц е излязъл в Берлин през 1818 г. под заглавие: *Staatswirtschaftslehre in Briefen an einen deutschen Erbprinzen*, Teil I und II („Политическа икономия в писмата до един германски престолонаследник“, част I и II). — 38.
- ²⁶ Физиократическият елемент във възгледите на Смит върху поземлената рента Маркс подлага на критически анализ във II част на „Теории за принадлежната стойност“ (стр. 628—632 на ръкописа, в главата „Теория за рентата на А. Смит“). Ср. по-горе главата „Физиократите“, стр. 31—32. — 42.
- ²⁷ Маркс има предвид първа част на „Към критиката на политическата икономия“. Виж настоящото издание, т. 13, стр. 47—48. — 42.
- ²⁸ Става дума за „Принципи на политическата икономия и на данъчното облагане“ от Рикардо, глава I-ва, отдел I. — 43.
- ²⁹ В III част на „Теории за принадлежната стойност“, в главата „Т. Р. Малтус“ (стр. 753—781 от ръкописа) Маркс дава разгърнатата критика на възгледите на Малтус за стойността и принадлежната стойност (стр. 753—767 от ръкописа). — 45.
- ³⁰ Маркс цитира първото френско издание на „Нищета на философията“ (Париж—Брюксел, 1847). Виж настоящото издание, т. 4, стр. 89—90). — 46.
- ³¹ Маркс се позовава на една от своите „ексцерптни тетрадки“, т. е. ония тетрадки, в които той е правил извадки от четената от него литература. На 173-а страница от VII ексцерптна тетрадка (ако се съди по извадките от вестници, намиращи се в тази част на VII тетрадка, стр. 173 е написана през януари 1860 г.) Маркс привежда цитати от 6-а глава на I книга на „Богатството на народите“ от Смит и ги снабдява със свои критически бележки, в които изпъква нелепостта на опита да се изведе печалбата от „риска на предприемача“. Що се отнася до „главата за апологетичните обяснения на печалбата“, Маркс

смятал да я напише за третата част на своето изследване за „капитала изобщо“. В III част на „Теории за принадлежната стойност“ (стр. 777 от ръкописа) Маркс споменава в същия смисъл за раздела „Апологетическа трактовка на отношението между капитала и наемния труд“, който е трябвало да напише.

Буржоазната представа за печалбата като за „премия за риск“ се критикува от Маркс и в X тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. при анализа на „Икономическата таблица“ на Кене (виж настоящия том, част I, стр. 304—311). — 51.

³² Апологетичният възглед върху предприемаческия доход като работна заплата, получавана от капиталиста за „труда по надзора и управлението“, Маркс критикува в III част на „Теории за принадлежната стойност“ (в главата за Рамсей и в екскурса „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия“). Виж също настоящото издание, том 23, стр. 352—355 и том 25, част I, стр. 401—410. — 53.

³³ Въпроса за „по-старите форми“ на капитала Маркс разглежда в екскурса „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия“ (стр. 899—901 от ръкописа). Виж също „Капиталът“, том III, глава 36; „Докапиталистически отношения“. — 55.

³⁴ Виж бележка 29. — 61.

³⁵ Виж бележка 12. В хода на своята по-нататъшна работа над „Теории за принадлежната стойност“ Маркс е подложил в тях на критика също и възгледите на рикардианците върху печалбата. В III част на „Теории за принадлежната стойност“, в главата „Разлагане на рикардианската школа“ Маркс специално се спира върху схоластическите методи, с помощта на които рикардианецът Джеймс Мил се е стремил да разреши противоречията на Рикардовата теория за печалбата и върху безплодните опити на Джон Стюърт Мил да изведе непосредствено от теорията за стойността тезата на Рикардо за обратната пропорционалност между нормата на печалбата и величината на работната заплата. — 62.

³⁶ Под термина „средна цена“ („Durchschnittspreis“) Маркс тук разбира същото, което и под термина „производствена цена“, т. е. производствените разходи ($c+v$) плюс средната печалба. Въпросът за съотношението между стойността на стоките и „средната им цена“ Маркс разглежда във II част на „Теории за принадлежната стойност“ — в главата за Родбертус и в главата „Теория за производствените разходи у Рикардо и Адам Смит“. Самият термин „средна цена“ показва, че тук се има предвид „средната пазарна цена за повече или по-малко продължителен период, или онази централна точка, към която клони пазарната цена“, както Маркс пояснява на стр. 605 от ръкописа си (главата „Теория на Рикардо за реитата (краят)“. — 69.

³⁷ Терминът „производствени разходи“ („Kostenpreis“ или „Kostpreis“, „cost price“) се употребява от Маркс в три различни смисла: 1) в смисъл на производствени разходи за капиталиста ($c+v$), 2) в смисъл на иманентни производствени разходи на стоката ($c+v+m$), които съвпадат със стойността на стоката, и 3) в смисъл на производствена цена ($c+v$ +средната печалба). На това място този термин е взет във втория му смисъл, т. е. на иманентни производствени разходи. Във II част на „Теории за принадлежната стойност“ Маркс употребява термина „производствени разходи“ в третия смисъл, т. е. в смисъл на производствена цена, или на „средна цена“. Там Маркс направо отъждествява тези термини. Така на стр. 529 от ръкописа той пише: „... Различаващите се от самите стойности средни цени или, както казваме, произ-

водствени разходи, които се определят не направо от стойностите на стоките, а от авансирания за тези стоки капитал плюс средната печалба.* А на стр. 624 Маркс посочва: „Цената, която е необходимо условие за предлагане на стоката и която е необходима, за да може тя изобщо да се произведе и да се появява на пазара като стока, е, разбира се, *производствената ѝ цена или производствените разходи*.“

В III част на „Теории за принадлежната стойност“ Маркс употребява термина „Kostenpreis“ ту в смисъл на производствена цена (в тези случаи той се превежда с думите „производствени разходи“), ту в смисъл на производствени разходи за капиталиста, т. е. в смисъл $c + v$ (в тези случаи се превежда с думите „производствени разходи“).

Трояката употреба на термина „Kostenpreis“ се обяснява с това, че думата „Kosten“ („разходи“, „производствени разходи“) в икономическата наука се употребява в три значения, което Маркс специално отбелязва в III част на „Теорията за принадлежната стойност“, стр. 788—790 и 928 на ръкописа от 1861—1863 г.): 1) в смисъл на авансираното от капиталиста, 2) в смисъл на цената на авансирания капитал плюс средната печалба и 3) в смисъл на реалните (или иманентните) производствени разходи за самата стока.

Освен тези три значения, които се срещат у класиците на буржоазната политическа икономия, терминът „производствени разходи“ има и четвърто, вулгарно значение, в което го употребява Ж. Б. Сей, определящ „производствените разходи“ като „това, което се плаща за производителните услуги на труда, на капитала и земята“. (J. B. Say. „Traité d'économie politique“. Seconde édition. Tome II, Paris, 1814, p. 453). Маркс решително отрича това вулгарно разбиране на „производствените разходи“ (вж. например стр. 506 и 693—694 от ръкописа във II част на „Теории за принадлежната стойност“). — 70.

³⁸ Във II част на „Теории за принадлежната стойност“ в обширния раздел за Рикардо, който заема в ръкописа на Маркс тетрадки XI, XII и XIII, има глава „Теорията за производствените разходи у Рикардо и А. Смит (опровержение)“, в която Маркс се връща към анализа на Смитовата концепция за „естествената цена“ (стр. 549—560 от ръкописа). — 70.

³⁹ Критически анализ на твърденията на Смит, че рентата влиза в състава на цената на продукта не така както печалбата и работната заплата, се дава от Маркс във II част на „Теории за принадлежната стойност“, в главата „Теорията на Смит за рентата“ (стр. 620—625 от ръкописа). Цитатът от „Богатството на народите“ от Смит е приведен от Маркс по книгата на Ганил „Des systèmes d'économie politique (Париж, 1821, том II, стр. 3). — 71.

⁴⁰ Виж бележка 12. — 79.

⁴¹ На поставената тук проблема Маркс дава в III том на „Капиталът“, глава 49¹ следната формулировка: „Как е възможно работникът с работната си заплата-капиталистът с печалбата си, поземленият собственик с рентата си да могат да купуват стоки, всяка от които съдържа в себе си не само една от тези съставни части, но и трите, и как е възможно сумата от стойността на работната заплата, печалба и рента, следователно на трите източника на доход, заедно взети, да може да купува стоките, съставляващи цялото потребление на получателите на тези доходи; стоки, които освен тези три съставни части на стойността съдържат и една излишна стойността съставна част, а именно постоянния капитал? Как могат те със стойност на три части да купят стойност на четири?“ („Капиталът“, том III, стр. 858.)

По-нататък Маркс пише: „Анализ на това дадохме в книга II, отдел III“ (пак там, стр. 859). Става дума за отдела „Възпроизводство и

- “обръщение на целокупния обществен капитал” („Капиталът“, виж настоящото издание, т. 24, стр. 350—575). — 80.
- 42 Тук терминът „Производствени разходи“ („Produktionskosten“) е употребен в смисъл на „имаментни производствени разходи“, т. е. в смисъл $c+v+m$. Ср. Бележка 37. — 83.
- 43 Думите („Форкад, Прудон“) представляват допълнение, което Маркс е направил в ръкописа с молив. Тук Маркс има предвид извадката, която е направил в тетрадка XVI от статията на френския буржоазен публицист и вулгарен икономист Форкад „Войната на социализма“ (втора статия), публикувана в списание „Revue des deux Mondes“ от 1848 (том 24, стр. 998—999). На това място в статията си Форкад критикува тезата на Прудон, че „работникът не може да купи собствения си продукт, защото той съдържа процент, който се присъединява към себестойността на продукта“ (тази теза фигурира в книгата на Прудон „Qu'est-ce que la propriété“, Paris, 1840, chapitre IV, § 5. Форкад обобщава затруднението, което Прудон излага в теснограничена форма, и отбелязва, че цената на стоката превишава не само работната заплата, но и печалбата, тъй като тя съдържа и стойността на суровината и т. н. Като се опитва да разреши въпроса в тази обобщена форма, Форкад се позовава на „непрекъснатото нарастване на националния капитал“ като на нещо, което обяснявало споменатото „купуване“. В III том на „Капиталът“, глава 49, бележка 53, Маркс посочва, че позоваването на Форкад на нарастването на капитала е безсмислено, и го заклепява като „образец на оптимизма на буржоазната ограниченост“.
- „Revue des deux Mondes“ („Преглед на Стария и Новия свят“) — двуседмично буржоазно литературно-художествено и публицистично списание, издава се в Париж от 1829 г. — 86.
- 44 По-нататък Маркс, запазвайки приведените по-горе цифрови данни, променя буквените означения на производствените сфери (освен А). Вместо означенията В и С Маркс се ползва сега с означенията B^1-B^2 (или B^{1-2}); вместо означенията D, E, F, G, H, J — с означенията C^1-C^6 (или C^{1-6}); вместо означенията K^1-K^{18} — с означенията D^1-D^{18} (или D^{1-18}); вместо L^1-L^{54} — с означенията E^1-E^{54} (или E^{1-54}); вместо означенията M^1-M^{162} — с означенията F^1-F^{162} (или F^{1-162}); вместо означенията N^1-N^{486} — с означенията G^1-G^{486} (или G^{1-486}). — 93.
- 45 Означенията В и С Маркс взема тук в същия смисъл, в който той ги употребява до стр. 96 (виж бележка 44). Маркс има тук предвид две сфери на производство, във всяка от които новоприсъединеният труд съставлява един работен ден. Сумата на новоприсъединения труд в сфери А, В и С се равнява на три работни дни, т. е. на труда, овеществен в продукта на сфера А. — 97.
- 46 Тук Маркс употребява буквените означения В и С вече не в смисъл на две производствени сфери: в този случай техният продукт би съставлявал само 6 работни дни, докато Маркс тук говори за 18 работни дни. Но Маркс взема тези означения също и не в смисъла на B^1-B^2 и C^1-C^6 (B^1-B^2 означава у Маркс група от две производствени сфери; C^1-C^6 означава група от 6 производствени сфери; съвкупният продукт на тези осем сфери съставлява 24 работни дни). Тук Маркс има предвид група, която се състои от шест производствени сфери. Техният съвкупен продукт съставлява 18 работни дни и следователно може да бъде даден в размяна срещу новоприсъединен труд в D^1-D^{18} , който също се равнява на 18 работни дни. — 98.

- 47 Заграденото в квадратни скоби произтича от целия ход на мислите на Маркс. Според изчисленията на Маркс във всяка следваща група от производствени сфери броят на тези последните е двойно по-голям от общия брой на всички предишни сфери. Така в група D^{1-18} , която обхваща 18 производствени сфери, има два пъти повече сфери, отколкото във всички предишни групи, взети заедно (A — една сфера, B^{1-2} — две сфери, C^{1-6} — шест сфери; общо — девет сфери). Ето защо Маркс след означението D^{1-18} пише в скоби: 2×9 . — 98.
- 48 Маркс цитира тук Смит в превод на Гарние. Пояснението относно термина *dealers*, което Маркс посочва в скоби, принадлежи на Гарние. — 100.
- 49 Отделни критични бележки за тази погрешна теза на Смит и Тук Маркс дава по-долу на стр. 118—119 и 234—236.
- Във втория том на „Капиталът“, глава 20, Маркс показва, че възгледът на Смит и Тук, че „парите, необходими за обръщението на годишния доход, са достатъчни и за обръщението на целия годишен продукт“, е тясно свързан с догмата на Смит, който свеждаше цялата стойност на обществения продукт до доходите (настоящото издание, т. 24, стр. 472—475). Виж също „Капиталът“, том III, глава 49, стр. 857—858. — 100.
- 50 Според предишното изчисление $5 \frac{1}{3}$ арш. платно представляват съвкупния постоянен капитал на предача и фабриканта на тъкачния стан. Ето защо за определяне на частта на ленопроизводителя трябва да се взема за изходна точка не $5 \frac{1}{3}$ арш., а по-малко количество платно. По-нататък Маркс поправя тази неточност и приема, че постоянният капитал на предача е представен само в 4 арш. платно. — 104.
- 51 Маркс критикува тук положението на Смит (възприето от Тук), че „стойността на стоките, извършващи обръщение между различните делови хора, никога не може да превиши стойността на стоките, които извършват обръщение между деловите хора и потребителите“. Виж по-горе стр. 100. — 119.
- 52 Маркс има предвид направеното от него пояснение на стр. 117, че той оставя тук настрана „онази част от печалбата, която се превръща в нов капитал“. — 119.
- 53 Виж настоящото издание, том 24, стр. 421—424. — 124.
- 54 Маркс дава критика на буржоазната концепция, според която всичко, „което за едно е капитал, за друго представлява доход, и обратно“, във II том на „Капиталът“ (виж настоящото издание, т. 24, стр. 437—439). Сравни пак там, стр. 377—384, 388—390, и „Капиталът“, том III, стр. 856—857. — 124.
- 55 Заграденият в големи скоби откъс се намира в ръкописа на стр. 304, която се отнася до глава IV. В III глава този откъс е пренесен съобразно с бележката на Маркс, която стои в самото му начало: „Към стр. 300“. На стр. 300 от ръкописа се намира откъс за Сей, който започва с думите: „Прибавка към предшествуващото“. При съпоставяне на тези откъси прави впечатление следното обстоятелство: откъсът, който се намира на стр. 304, завършва с въпроса: „как е възможно стойността на продадения продукт“ и т. н. В края на откъса за Сей се съдържа отговор на този въпрос: „Доходът, който се състои изключително от присъединения труд, може да заплати този продукт“ и т. н. Съобразно с това откъсът, който се намира на стр. 304 на ръкописа, се дава до откъса за Сей, поместван като заключителна част на целия десети параграф на III глава. — 127.
- 56 Виж бележка 18. — 127.

- ⁵⁷ Маркс има предвид омагьосания кръг в Смитовата концепция за „естествената цена на работната заплата“, за който той пише по-горе (виж стр. 69—70). — 128.
- ⁵⁸ Има се предвид първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Вж. настоящото издание, т. 13, стр. 51—62. — 128.
- ⁵⁹ Откъсът, който изяснява общия характер на противоречията на Смит, се дава в настоящото издание като заключителна бележка в самия край на III глава. Това съответствува на мястото, което този откъс заема в ръкописа на Маркс, където непосредствено след този откъс се намират началните редове на следващата глава. — 128.
- ⁶⁰ Маркс има предвид думите на Малтус, че разграничаването на производителния и непроизводителния труд е крайгълният камък в произведението на Адам Смит и основата, върху която почива главната нишка на разсъжденията му (Malthus. „Principles of Political Economy“, 2nd edition, London, 1836, p. 44). — 134.
- ⁶¹ За банкерите и тяхната паразитна роля в капиталистическото общество виж К. Маркс, „Капиталът“, том III, стр. 500—501, 529, 534—535 и 569—570. — 142.
- ⁶² За концентрацията на капитала като първоначално условие за увеличаване на производителността на труда Маркс говори в IV тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г., на стр. 171—172 (раздела „Относителна принадена стойност“, параграфа „Разделение на труда“). — 148.
- ⁶³ Маркс има предвид първата част на „Към критиката на политическата икономия“. В 13-и том на настоящото издание споменаваният от Маркс цитат от Пети се намира на стр. 114. — 152.
- ⁶⁴ Става дума за сатирата на английския писател Мандевил „The Fable of the Bees, or Private Vices Publick Benefits“, излязла в първо издание през 1705 г., пето издание — през 1728 г. — 154.
- ⁶⁵ Има се предвид излязлото анонимно съчинение на Давенант „Discourses on the Publick Revenues, and on the Trade of England, part II, London, 1698, към което като приложение е препечатан появилият се една година по-рано трактат на Давенант „An Essay on the East-India Trade“.
- Даденият в текста превод на този пасаж е съобразен с това, което Маркс казва за Давенант в своята ексерптна тетрадка, откъдето са взети всички приведени в текста цитати от трудовете на Давенант (на корицата на тази тетрадка има бележка от Маркс: „Манчестер. Юли 1845“). — 157.
- ⁶⁶ „Трактат за данъците и налозите“ на Уилям Пети Маркс цитира тук по книгата на Шарл Ганил „Des systèmes d'économie politique“, том II, стр. 36—37 (Paris, 1821), където този пасаж е даден във френския превод на Ганил. Текстът на френския превод на дадения откъс се отличава малко от текста на английския оригинал, който Маркс дава на английски в XXII тетрадка на своя ръкопис (виж настоящия том, част I, стр. 348—350). — 160.
- ⁶⁷ След този цитат от Гарни в ръкописа следва обширно отстъпление за Джон Стюърт Мил (стр. 319—345 от ръкописа), малка бележка за Малтус (стр. 345—346) и малък екскурс за Пети (стр. 346—347). Отстъплението за Дж. Ст. Мил започва със следните думи: „Преди да разгледаме възгледите на

- Гарние, ще изложим тук епизодично [т. е. във вид на екскурс] нещо за цитирания по-горе *Мил-млади*. Това, което имаме предвид да кажем тук, се отнася собствено до по-нататъшните наши мисли, където ще става дума за Рикардовата теория за принадлежната стойност, а не до даденото място, където още разглеждаме А. Смит⁶⁸. В съдържанието на XIV тетрадка (виж настоящия том, част I, стр. 4), а също и в самия текст на тази тетрадка разделят за Дж. Ст. Мил е даден в състава на главата „Разлагане на рикардианската школа“. Въз основа на всичко това екскурзът за Дж. Ст. Мил в настоящото издание е пренесен в посочената глава, която влиза в състава на трета част на „Теориите“. Бележката за Малтус е пренесена в главата за Малтус, а екскурзът за Пети е поместен по-горе, на стр. 159—160. След всички тези отстъпления в ръкописа (тетрадка VIII, стр. 347) е написано: „Сега се връщаме към въпроса за производителния и непроизводителния труд. *Гарние*. Виж тетрадка VII, стр. 319“. И по-нататък следва разбор на възгледите на Гарние, напечатан на стр. 163—184. — 160.
- ⁶⁸ Досега Маркс означаваше с буква *x* продукта, разглеждан като потребителна стойност, а с буква *z* — стойността на продукта. Оттук натаък Маркс изменя буквените означения: с *x* той означава стойността, а със *z* — потребителната стойност. В настоящото издание навсякъде са дадени буквените означения, приети първоначално от Маркс. — 167.
- ⁶⁹ Този откъс, който представлява прибавка към параграфа за Жермен Гарние, е взет от IX тетрадка, където той е записан между параграфа за Сей и параграфа за Дестют дьо Траси. Маркс цитира книгата на Гарние „*Abregé élémentaire des principes de l'économie politique*“ по книгата на Дестют дьо Траси „*Eléments d'idéologie, IV-e et V-e parties*“, Paris, 1826, p. 250—251. — 182.
- ⁷⁰ Няколкото абзаца под общо заглавие „*Шмалц*“ представляват добавка в самия край на IX тетрадка. По своето съдържание те са прибавка към допълнителната бележка за Гарние, която се намира в същата тетрадка на стр. 400 (виж настоящия том, част I, стр. 182—183). — 183.
- ⁷¹ Маркс цитира определението, което Канар дава за богатството, по книгата на Ганил „*Des systèmes d'économie politique*“ (издание 2-ро, том I, стр. 75). В книгата на Канар то се намира на стр. 4. — 183.
- ⁷² Това твърдение на Ганил се намира в първия том на съчинението му „*Des systèmes d'économie politique*“ (seconde édition, Paris, 1821), p. 213.
Книгата на Ганил „*Théorie de l'économie politique*“ излиза през 1915 г., две години преди първото издание на „Принципите“ на Рикардо. — 193.
- ⁷³ Строго казано, стойността на машините, като се приеме, че тя е 4 пъти по-голяма от останалата част на капитала — равна на 460 ф. ст. (150+310), би трябвало да възлезе на 1840 ф. ст.
Но тази цифра значително би усложнила изчисленията. Ето защо Маркс за опростяване на изчисленията взема стойността на машините, равна на 1600 ф. ст. — 195.
- ⁷⁴ Бележката на Сей към 26-а глава на „Принципите“ на Рикардо Маркс цитира тук по книгата на Ганил (том I, стр. 216). — 202.
- ⁷⁵ Виж бележка 18. — 204.
- ⁷⁶ Маркс посочва страницата на първи том от книгата на Ганил, по която той цитира тук (във френски превод на Констансио) откъси от 26-а глава на

„Принципите“ на Рикардо. По-нататък, на стр. 377 на своя ръкопис, Маркс отново привежда същото място от „Принципите“ на Рикардо, но вече на английски (по 3-о английски издание) и в по-пълнен вид (виж настоящия том, част I, стр. 208—209). — 205.

⁷⁷ *Vos, non vobis* (вие, не за вас) — думите са от епиграмата на Вергилий, която гласи: „Така вие, птици, виете гнезда не за вас самите; така вие; овце, имате вълна не за вас самите; така вие, пчели, правите мед не за вас самите; така вие, волове, влачите плуга не за вас самите“. — 207.

⁷⁸ Маркс привежда тук цитат от 26-а глава на „Принципите“ на Рикардо най-напред по френския превод на Констансио (по книгата на Ганил, том I, стр. 214), а след това по английския оригинал (по 3 издание, стр. 416). — 207.

⁷⁹ По-нататък в ръкописа следват зачеркнати с молив $4\frac{1}{2}$ страници (стр. 372—376), в които Маркс подробно разглежда цифровите данни, съдържащи се в привеждания от Рикардо пример с „човека, който има капитал 20 000 ф. ст.“ Маркс показва несъобразността на тези цифрови данни. В единия случай притежателят на капитал 20 000 ф. ст. използва 100 работника и продава произведената стока за 10 000 ф. ст. В другия случай той използва 1000 работника и продава произведената стока за 20 000 ф. ст. Рикардо твърди, че и в двата тези случая печалбата върху капитала от 20 000 ф. ст. може да бъде една и съща — 2 000 ф. ст. Маркс прави подробни изчисления, които показват, че при дадените предпоставки този резултат е невъзможен. Във връзка с това Маркс изказва следното общо положение: „Предпоставките в илюстративните примери нямат право да противоречат на самите себе си. Те трябва да бъдат формулирани така, че да бъдат *реални* предпоставки, реални хипотези, а не предпоставки нелепости, не хипотетични нереалности и невъзможности“ (стр. 373). Незадоволителността на привеждания от Рикардо пример се разкрива също и в това, че в този пример е посочен само броят на използваните работници, но не са посочени количествата на произведения в двата случая брутен продукт. За по-задълбочен анализ на тези два случая Маркс подбира по-подходящи цифри за броя на работниците и за количеството на произведения продукт и прави съответните изчисления. Но когато стига до изчисляване на количествата продукт, които биват всеки един от двата случая отиват у работниците във вид на работна заплата, Маркс открива грешка в изчисленията си и решава да ги прекрати. Зачеркнатото в ръкописа място завършва (на стр. 376) със следните думи: „Това изчисление следва да се прекрати. Няма основания да се губи време за конструиране на тази Рикардиста глупост.“ — 208.

⁸⁰ Маркс има предвид разсъжденията на Сей (в негоите „Lettres á Malthus“ Paris, 1820, p. 15), че ако например в Италия се наблюдава наводняване на пазара с английски стоки, причината за това е, че недостатъчно се произвеждат такива италиански стоки, които биха могли да се обменят с английските. Тези разсъждения на Сей се цитират в анонимния трактат „An Inquiry into those Principles...“ (London, 1821, p. 15) и фигурират в направените от Маркс извадки от „An Inquiry into those Principles...“ в XII тетрадка, стр. 12. Ср. също тезата на Сей, че „спънките в пласирането на някои продукти се предизвикват от недостатъчното производство на други“, която Маркс разглежда на стр. 253—254 от първата част на настоящия том. — 276.

⁸¹ Маркс взема кръглата цифра 10, за да не усложнява по-нататъшните изчисления. При взетите в текста цифри (110 години като обща сума на периодите на оборота за 14 различни видове основен капитал) точното изчисление на

средния оборот на основния капитал (ако се допусне, че всичките му 14 различни вида са еднакви по своите размери) дава ие 10 години, а само 7,86 години. — 226.

⁸² Към някои от въпросите, засегнати в това „интермецо“, Маркс се връща в X тетрадка на своя ръкопис във връзка с анализа на „Икономическата таблица“ на Кене (виж настоящия том, част I, глава VI). А подробен систематичен отговор на поставените по-горе два въпроса се дава във II том на „Капиталът“ (особено в глава 20, раздел X: „Капитал и доход: променлив капитал и работна заплата“, и в глава 21: „Натрупване и разширено възпроизводство“).

Във II част на „Теории за принадлежната стойност“ Маркс се връща към въпросите, разгледани в това „интермецо“, в главата за теорията на Рикардо за натрупването.

В III част на „Теориите“ Маркс се връща към въпроса за размяната на капитала и дохода в главата за „пролетарските противници на политиконкономистите“ (във връзка с критическия анализ на анонимния памфлет „The Source and Remedy of the national Difficulties“) и в главата за Шербюлие (във връзка с въпроса за натрупването като разширено възпроизводство). — 236.

⁸³ Виж бележка 12. — 249.

⁸⁴ Става дума за следното място: „Златото и среброто, които се намират в обръщение в която и да било страна и служат като средство за обръщение и разпределение между надлежните потребители на годишния продукт на нейната земя и труд, представляват, както и наличните пари на отделния търговец, мъртъв капитал. Тази твърде ценна част от капитала на страната не произвежда нищо за нея“ (Адам Смит. „Исследование о природе и причинах богатства народов“. М.—Л., 1935, том I, стр. 270). — 250.

⁸⁵ *Френски институт* — висш научен институт, състоящ се от няколко филиала, или академии; съществува от 1795 г. Дестют дьо Траси е бил член на Академията на моралните и политическите науки. — 264.

⁸⁶ В XIV тетрадка на своя ръкопис (тази тетрадка влиза в III част на настоящия том) Маркс, след като разглежда възгледите на Малтус, се спира на две анонимни произведения, едното от които се обявява срещу Малтус от рикардански позиции, а другото защитава възгледите на Малтус срещу рикарданците. Първото е озаглавено: „An Inquiry into those Principles, respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that Taxation and the Maintenance of Unproductive Consumers can be conducive to the Progress of Wealth“, London, 1821. Второто е озаглавено „Outlines of Political Economy“. London, 1832. — 269.

⁸⁷ Този цитат от книгата на Уилям Пейли „The Principles of Moral and Political Philosophy“ (London, 1785) Маркс превежда на френски език по книгата: T. R. Malthus, „Essai sur le principe de population“. Traduit de l'anglais sur la cinquième édition par P. Prévost et G. Prévost. 3-e édition française. Tome IV, Paris—Genève, 1835, p. 109. — 269.

⁸⁸ Маркс има предвид полемиката на Лесинг срещу Волтер в „Хамбургска драматургия“ (1767—1768) от Лесинг. — 272.

⁸⁹ „Хенриада“ — поема на Волтер за френския крал Хенрих IV; издадена за пръв път в 1723 г. — 272.

- ⁹⁰ За враждебното отношение на Адам Смит към поповете виж К. Маркс „Капиталът“, том I, глава 23, бележка 75. — 286.
- ⁹¹ В тази глава Смит разглежда общите теоретически представи на меркантилизма. — 289.
- ⁹² Маркс има предвид параграфа „Образуване на съкровища“ в първата част на своя труд „Към критиката на политическата икономия“, където той приежда цитат от „Политическата аритметика“ на Пети. На същия цитат Маркс се позовава по-горе, на стр. 152, където той отбелязва у Смит частично връщане към представите на меркантилистите. — 289.
- ⁹³ Маркс има предвид последните шест абзаца от 3-а глава на II книга на „Богатството на народите“ от Смит, където Смит изследва какъв вид изразходване на дохода спомага най-много за нарастването на общественото богатство и какъв — най-малко. Смит приема, че това зависи от различния характер на предметите за потребление, от степента на тяхната трайност. За този възглед на Смит Маркс споменава по-горе — в параграфа за Дестют дьо Траси, на стр. 264—265. — 290.
- ⁹⁴ В V тетрадка, на стр. 181 от ръкописа (глава първа, раздел трети: „Относителна принадлежна стойност“, параграфа „Разделение на труда“) Маркс привежда следния цитат от Ленге:
„Алчната икономия, която с безпокойство го наблюдава“ (надничаря), „го обсища с упреци при най-малкото прекъсване, което той е готов да си позволи, и ако той се предава на минутен отдиш, тя започва да твърди, че той я обира“ ([*Linguet.*] „Théorie des Loix Civiles. Tome II, Londres, 1767, p. 466).
Маркс привежда същото място в X тетрадка, на стр. 439 от ръкописа, в главата за Ленге (виж настоящия том, част I, стр. 339). В I том на „Капиталът“ то е дадено — в съкратен вид — като бележка ³⁰ към глава 8 (виж настоящото издание, т. 23, стр. 245. — 292.
- ⁹⁵ Маркс помества главата за Ленге след главата за Некер, макар че по време на публикуването съчинението на Ленге „Théorie des Loix Civiles“ (1767 г.) е предшествувало двете съчинения на Некер, които Маркс разглежда тук: „Sur la Législation et le Commerce des Grains“ (1775 г.) и „De l'Administration des Finances de la France“ (1784 г.). Това подреждане на материала е обусловено у Маркс от обстоятелството, че в смисъл на разбиране характера на капиталистическото производство съчинението на Ленге представлява по-висока степен от посочените произведения на Некер. — 292.
- ⁹⁶ Маркс се е възползвал тук от схемата на „Икономическата таблица“, дадена в книгата: Schmalz, „Economie politique“. Ouvrage traduit de l'allemand par Henri Jouffroy. Tome I, Paris, 1826, p. 329.
Критика на възгледите на Шмалц Маркс прави в тетрадка VI, стр. 241—242 (виж настоящия том, част I, стр. 38—39).
Допълнителни бележки за Шмалц с цитати от неговата книга се съдържат в самия край на тетрадка IX, стр. 421 (виж настоящия том, част I, стр. 182—183). На следващата страница на ръкописа (тетрадка X, стр. 422) Маркс преминава към „Отстъплението“, посветено на критическия разбор на „Икономическата таблица“ на Кене, която той дава тук по книгата на Шмалц.
Характерно е, че почти в цялото „Отстъпление“ (стр. 422—437 на ръкописа) Маркс съвсем не привежда цитати от произведенията на споменаваните от него автори. Само на последната страница на „Отстъплението“ (стр. 437)

са приведени цитати от Смит и е дадена извадка от Прудон с указание, че тя се отнася до онова място в ръкописа (стр. 428), където става дума за Прудон (съобразно с това указание на Маркс извадката от Прудон е поместена в I част на настоящия том на стр. 316). Всичко това води до извода, че когато е писал „Отстъплението“, Маркс не е имал под ръка произведенията на Кене и на другите споменавани тук автори. Твърде вероятно е, че почти цялото „Отстъпление“ (до приведените на стр. 437 цитати от Смит и Прудон) е било написано от Маркс през април 1862 г. през време на неговото пребиваване в Манчестер.

В допълнителните бележки за физиократите, които се съдържат в теградка XXIII, стр. 1433 — 1434, Маркс привежда „Икономическата таблица“ във вида, в който тя е дадена у Кене в неговия „Analyse du Tableau Economique“ (виж настоящия том, част I, стр. 371). В същия вид „Икономическата таблица“ се привежда от Маркс и в неговото писмо до Енгелс от 6 юли 1863 г. — 296.

- ⁹⁷ Буквените означения (и сигнатурите към тях), които Маркс въвежда тук, придават на „Таблицата“ нагледност, каквато ѝ липсва както у Шмалц, така и у Кене.

Означаването на всяка линия с две букви (*ab*, *ac*, *cd* и т. н.) позволява да се определи нейната посока — от коя класа към коя класа води тази линия (посоката се определя от последователността на буквите в азбуката: *ab*, *ac*, *cd*...) Така линията *ab* показва, че обръщението между класата на поземлените собственици и производителната класа (фермерите) има за свой изходен пункт класата на собствениците (купуването от последните на хранителни продукти от фермерите).

Означаването на всяка линия с две букви — в началото на линията и в нейния край — изразява едновременно движение на парите и движение на стоките. Така линията *ab* изобразява движението на парите (класата на поземлените собственици плаща 1 млрд. в пари на производителната класа); но същата линия, разглеждана в противоположна посока (*ba*), показва движение на стоките (производителната класа предава на класата на собствениците хранителни продукти за 1 млрд.).

Кривата линия *abcd* се образува от следните звена: 1) отрязъка *ab*, който изобразява обръщението между поземлените собственици и производителната класа (собствениците купуват хранителни продукти за 1 млрд. от фермерите); 2) отрязъка *ac*, който изобразява обръщението между собствениците, или безплодната класа — промишлените (собствениците купуват от промишлените за 1 млрд. промишлени изделия); 3) отрязъка *cd*, който изобразява обръщението между безплодната класа и производителната класа (промишлените купуват от фермерите хранителни продукти за 1 млрд.).

Линията *a' b'* изобразява обръщението между производителната класа и безплодната класа (фермерите купуват от промишлените промишлени изделия за 1 млрд.).

Линията *a'' b''* изобразява заключителното обръщение между безплодната класа и производителната класа (промишлените купуват от фермерите за 1 млрд. необходимите за промишленото производство суровини). — 296.

- ⁹⁸ Маркс противопоставя работника, единствената стока на когото е неговата работна сила, на „стоконпритежателя в първия смисъл“, т. е. на такъв стоконпритежател, който има за продаван „стоките, различни от самата работна сила“ (ср. по-горе, стр. 144—145, 148—149). — 306.

- ⁹⁹ Маркс има предвид първата част на „Към критиката на политическата икономия“, глава втора, раздел трети — „Пари“, първите два абзаца (виж настоящото издание, т. 13, стр. 108—109). — 313.

- ¹⁰⁰ Маркс има предвид следното място в първа част на „Към критиката на политическата икономия“: „Парите, които те [стокоприизводителите] са изразходвали като купувачи, се връщат в ръцете им, щом като те се явят отново като продавачи на стоки. Постоянното възобновяване на стокото обръщение се отразява следователно в това, че парите не само постоянно се прехвърлят от едни ръце в други по цялата псевърхност на буржоазното общество, но и същегременно описват множесто различни малки кръгообороти, изхождайки от безкрайно различни точки и връщайки се към същите точки, за да повторят отново същото движение“ (еиж настоящото издание, т. 13, стр 85—86). — 313.
- ¹⁰¹ Виж настъсшя тсм, част I, стр. 254—266. Виж също К. Маркс, „Капиталът“ том II, глава 20, отдел XIII: „Тесрия за произгодстество на Дестит дьо Тра-си“. — 314.
- ¹⁰² Разделът за Брей се намира в X тетрадка, стр. 441—444 от ръкописа. Този раздел е останал незасегнат и възгледите на Брей по въпроса за паричното обръщение между работника и капиталиста не са били засегнати в него.
За възгледите на Брей върху същността и ролята на парите виж у Маркс: ръкопис от 1847 г. „Работната заплата“ (настоящото издание, т. 6, стр. 584); „Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie“, Moskau, 1939, S. 55, 690, 754; писмото на Маркс до Енгелс от 2 април 1858 г.; „Към критиката на политическата икономия“ (настоящото издание, т. 13, стр. 72). — 314.
- ¹⁰³ По-нататък, на стр. 428 и 437 от тетрадка X, Маркс дава кратка характеристика на възгледите на Прудон и по този въпрос (виж настоящия том, част I, стр. 314—315). — 314.
- ¹⁰⁴ Заградените в скоби думи имат характер на записване на мисъл, която Маркс е възнамерявал да развие по-късно. Той по всяка вероятност е имал предвид апологетичната концепция на Кене по въпроса за частната собственост върху земята: според тази концепция правото на поземлените собственици върху земята е основано на това, че техните прадеди са направили девствената земя годна за земеделие. В X глава на втори отдел на „Анти-Дюринг“, написана от Маркс, този възглед на физиократите е получил следната характеристика: „... Истинската функция на поземлените собственици според „естественото право“ се заключавала, според Кене, именно в „грижата за доброто управление и в разходите за поддръжане на техните наследствени имоти“, или... в avances forcées, т. е. в разходите за подготвяне на почвата и снабдяване на арендните парцели с всички принадлежности, които ще се използват на арендатора да посетят целия си капитал изключително в полза на действителното селскостопанско производство“ (настоящото издание, т. 20, стр. 256). — 315.
- ¹⁰⁵ В III част на „Теории за принадлежната стойност“, в екскурса „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия“ (стр. 935—937 от ръкописа) Маркс критикува вулгарния възглед на Прудон за ролята на паричния капитал и за същността на лихвата, развит от Прудон в „Gratuité du Crédit“. Виж също така настоящото издание, т. 25, ч. I, стр. 368—370). — 317.
- ¹⁰⁶ Маркс разглежда всестранно тази проблема във II том на „Капиталът“ — глава 17: глава 20, раздел V и XII; глава 21 (особено раздел I, параграф 1: „Образуване на съкровища“). — 318.
- ¹⁰⁷ Виж предишната бележка. — 319.

- ¹⁰⁸ Маркс употребява тук следните обозначения за трите класи, фигуриращи у Кене: *P* — *classe des Propriétaires* (класа на поземлените собственици), *S* — *classe Stérile* (безплодна класа — промишленници), *F* — *Fermiers, classe productive* (арендатори, производителна класа). — 319.
- ¹⁰⁹ Виж бележка 97. — 319.
- ¹¹⁰ Виж бележка 97. — 322.
- ¹¹¹ Тук и по-нататък Маркс приема, че според Кене *само една пета* от brutния селскостопански продукт не влиза в обръщението, а се използва от „производителната класа“ в натурална форма.
- Маркс се връща на този въпрос във XXIII тетрадка, стр. 1433—1434 от ръкописа (виж настоящия том, част I, стр. 371—372) и в написаната от него глава X на втория отдел на „Анти-Дюринг“. В тази глава е дадена следната уточнена характеристика на възгледите на Кене за възстановяването на оборотния капитал в селското стопанство: „Следователно целият брутен продукт на стойност пет милиарда се намира в ръцете на производителната класа, т. е. преди всичко в ръцете на арендаторите, които са го произвели чрез изразходване на годишния оборотен капитал от два милиарда, който отговаря на общ основен капитал от десет милиарда. Селскостопанските продукти, средствата за живот, суровите материали и т. н., които са нужни за възстановяване на оборотния капитал, следователно и за издръжката на всички лица, непосредствено заети в земеделието, се вземат *in partu* от общата реколта и се разходват за ново селскостопанско производство. Тъй като, както казахме, постоянните цени и простото възпроизводство се предполагат във веднъж установен мащаб, то паричната стойност на тази предварително приспадана част от brutния продукт е равна на два милиарда ливри. Така че тази част не влиза в общото обръщение, понеже, както вече отбелязахме, от таблицата е изключено обръщението, доколкото то се извършва *в рамките* на всяка отделна класа, но не и обръщението между различните класи“ (настоящото издание, т. 20, стр. 253—254).
- Оттук следва, че според Кене трябва да се говори за *две пети* от целия брутен продукт на арендаторите като за такава част от техния продукт, която в натурална форма отива за възстановяване на техния оборотен капитал. — 322.
- ¹¹² Маркс има предвид коментара на Бодо „Explication du Tableau Economique“ (в книгата: *Physiocrates*. Avec une introduction et des commentaires par E. Daire. Deuxième partie. Paris, 1846, p. 822—867.) — 324.
- ¹¹³ Има се предвид първата част на „Към критиката на политическата икономия“. Виж настоящото издание, т. 13, стр. 91—92. — 338.
- ¹¹⁴ Вместо фигуриращите в „Икономическата таблица“ на Кене *хиляди милиони* (т. е. милиарди) турски ливри Маркс говори тук просто за *хиляди парични единици*, което ни най-малко не изменя същината на работата. — 332.
- ¹¹⁵ Виж настоящото издание, т. 13, стр. 84—85. — 333.
- ¹¹⁶ Виж бележка 101. — 333.
- ¹¹⁷ Маркс се позовава на първата част на „Към критиката на политическата икономия“ (виж настоящото издание, т. 13, стр. 85). Ср. бележка 100. — 333.
- ¹¹⁸ Виж бележка 106. — 334.

- ¹¹⁹ В III част на „Теории за принадлежната стойност“ (в тетрадки XIV и XV, стр. 852—890 от ръкописа) се съдържа главата: „Пролетарски противници на политикоикономистите, изхождащи от Рикардовата теория“. Към същата глава се отнасят отделът за Брей в X тетрадка (стр. 441—444), който е останал незавършен, и краят на отдела за Ходскин в XVIII тетрадка (стр. 1084—1086). — 336.
- ¹²⁰ [Linguet. N.] „Théorie des Loix Civiles, ou Principes fondamentaux de la Société“. Tome I, Londres, 1767, p. 236. — 336.
- ¹²¹ За някои възгледи на Пети Маркс говори вече по-горе, в главата „Теории за производителния и непроизводителния труд“, а именно в онази нейна част, където става дума за ранните опити за разграничаване на производителния и непроизводителния труд (виж стр. 158—160 в I част на настоящия том). — 346.
- ¹²² Има се предвид следният, 9-и отдел на първа част на „Капиталът“, както той е бил набелязан в плана на Маркс, нахвърлен на стр. 1140 в XVIII тетрадка (виж плана на първата част на „Капиталът“ в I част на настоящия том, стр. 411). — 34
- ¹²³ Има се предвид „Трактат за данъците и налозите“, напечатан за пръв път в 1662 г. — 355.
- ¹²⁴ Става дума за „Discourses upon Trade“ на Норс и „Some Consideration of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money“ на Лок. И двете произведения били написани през 1691 г. и са излезли в Лондон: първото — в 1691, второто — 1692 г. — 356.
- ¹²⁵ Това съчинение се нарича „Some Considerations of the Consequences of the Lowering of Interest, and Raising the Value of Money“ (1691). — 359.
- ¹²⁶ Тук Маркс цитира Лок по книгата на Маси „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest“, p. 10—11. В изданието на съчиненията на Лок от 1768 г. това място се намира на стр. 24 от втория том. — 359.
- ¹²⁷ Маркс има предвид една от своите „Допълнителни тетрадки“ (Beihefte) към ръкописа от 1861—1863 г., в които през пролетта на 1863 г. той е „правил извадки по история на литературата върху политическата икономия във връзка с написаната вече част“ на неговия труд, както той писал на Енгелс на 29 май 1863 г. До нас са стигнали Beihefte A, B, C, D, E, F, G, H. В допълнителната тетрадка C извадките от съчиненията на Норс заемат страници 12—14. — 361.
- ¹²⁸ В ръкописа тук първоначално е било написано „от 1688 година“, а след това цифрата 1688 е била зачеркната и заменена с въпросителен знак. В XI тетрадка на своя ръкопис от 1861—1863 г., на стр. 507—508, Маркс привежда данни за движението на цените на пшеницата от 1641 г. Докато през 1641—1649 г. средната цена на пшеницата е била 60 шил. 5²/₃ пенса за 1 квартал, то във втората половина на XVII век средната цена е спаднала на 44 шил. 2¹/₅ пенса, а в първата половина на XVIII век — на 35 шил. 9²⁰/₅₀ пенса за един квартал. — 361.
- ¹²⁹ Маркс, както изглежда, има предвид онова място от IV глава на „Политическата аритметика“ (1676) на Пети, което той привежда във II част на „Теории за принадлежната стойност“ в главата за Родбертус (стр. 494 от ръкописа). Сравни „Капиталът“, том III, стр. 682: „В епохата на Пети и Давенант оплак-

- вания на селското население и на земевладелците срещу подобренията и разораването; понижаване на рентата от най-добрите земи...“ — 392.
- 180 Този цитат (като се почне от думите „Ще започна от бедния“) е даден по Допълнителна тетрадка С, стр. 12—13, съобразно с указанияето на Маркс на стр. 1419 от XXIII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. — 363.
- 181 На стр. 14 от Допълнителна тетрадка С са дадени извадки от съчинението на Норс, в които Норс говори за „приливите и отливите“ в паричното обръщение на страната. Една от тези извадки Маркс приежда в 95 бележка към 3-а глава на I том на „Капиталът“. — 364.
- 182 Преди това Маси привежда извадки из „Политическата аритметика“ на Пети и из трактата на Лок „Някои съображения за последиците от понижаването на лихвата и повишаването на стойността на парите от държавата“. — 368.
- 183 Маркс привежда тук (с известни съкращения) „Икономическия та таблица“ във вида, в който тя е дадена у Кене в „Analyse du Tableau Economique“ (издание на Дер, част I, стр. 65). — 371.
- 184 Виж бележка 111. — 372.
- 185 Това гледище е било развито от физиократа Бодо в неговия труд „Explication du Tableau Economique“, глава III, параграф 12 (издание на Дер, част II, стр. 852—854). — 373.
- 186 Под това заглавие в изданието на Дер, част I, са обединени два диалога, принадлежащи на Кене: „Du commerce. Premier dialogue entre M. H. et M. N.“ и „Sur le travaux des artisans. Second dialogue“. Цитатът, приведен от Маркс, е взет от първия диалог. — 373.
- 187 Приведеният от Маркс цитат се намира не в самия текст на книгата на Дюпон дьо Немур „De l'origine et des progrès d'une science nouvelle“, а в близките по съдържание до нея „Maximes du docteur Quesnay, ou Résumé de ses principes d'économie sociale“. — 373.
- 188 Цитатът е взет от „Dialogue sur le commerce“ на Кене. — 373.
- 189 Из „Dialogue sur les travaux artisans“ — 383.
- 190 Из „Maximes du docteur Quesnay“. — 373.
- 191 Маркс има предвид глава 26 („За brutния и чистия доход“) в „Принципи на политическата икономия“ от Рикардо. — 374.
- 192 Маркс има предвид извадките от съчиненията на дю Боа, които се съдържат в Допълнителна тетрадка А (виж бележка 127), на стр. 27—32. В по-нататъшните позовавания на Маркс страниците на Допълнителната тетрадка са заменени в самия текст със страниците от съчинението на дю Боа. — 374.
- 193 За Юнг, като „фанатик на принадлежния продукт“, виж бележка 34 към 7 глава на I том на „Капиталът“. — 374.
- 194 Виж бележка 141. — 374.
- 195 По-късно беше изяснено, че автор на анонимното съчинение, което Маркс разглежда тук, е някой си Джон Грей (John Gray), за когото не е установено

- кога е живял. През 1802 г. този автор е издал в Лондон още една книга за данъка върху дохода. — 376.
- 146 Маркс има предвид своята Допълнителна тетрадка *H* (виж бележка 127). Почти всички извадки от 6 страници на разглежданото анонимно съчинение, които се намират на стр. 32—33 от Допълнителната тетрадка *H*, се дават в следващия абзац на текста. — 376.
- 147 Под „манифактуристи“ („manufacturers“) анонимният английски автор разбира както манифактурните работници (които той понякога нарича „labouring manufacturers“ — „работещи манифактуристи“), така и промишлените-предприемачи (които той понякога обозначава с термина „masters employers“ — „господари-предприемачи“). А терминът „занаятчий“ („artificers“) обхваща у този автор както наемните работници, така и занаятчиите в собствения смисъл на думата. — 377.
- 148 Виж бележка 18. — 377.
- 149 Крона — монета от 5 шил., фартинг — четвърт пенс, гинеята е равна на 21 шил. — 377.
- 150 На стр. 36—37 от Допълнителната тетрадка *H* се намират извадки от стр. 31—33 на анонимното съчинение. — 378.
- 151 На стр. 38—39 от Допълнителна тетрадка *H* се намират извадки от стр. 51—54 на анонимното съчинение. В по-нататъшните позовавания на Маркс страниците на Допълнителна тетрадка *H* са заменени в самия текст със страниците на анонимното съчинение. — 378.
- 152 На стр. 1446 от своя ръкопис от 1861—1863 г. (тетрадка XXIII) Маркс споменава за насочената срещу физиократите книга на Беарде дьо л'Абеи „Recherches sur les moyens de supprimer les impôts“. Amsterdam, 1770. Извадки от тези книги се намират на страници 10—11 от Допълнителната тетрадка *H*. Мястото на книгата на Беарде дьо л'Абеи, което Маркс има предвид, се намира на стр. 43. — 379.
- 153 При превода на руски на двата последни абзаца, в който се разглежда и „физиократската ограниченост“ на анонимния автор, се е наложило да се измени до известна степен редът на отделните прибавки на Маркс, вмъкнати от него в текста на цитата от разглежданата книга (от страници 38—39 на тази книга). Цитатът се привежда от Маркс в съкратен вид. Изпуснатите думи са възстановени по цитираната книга, тъй като без тях не е възможно пълното разбиране на критиката, която Маркс прави на привежданото от него разсъждение на анонимния автор. — 379.
- 154 За „ирландското арендно право“ виж статията на Маркс във вестник „New-York Daily Tribune“ от 11 юли 1853 г. (настоящото издание, т. 9, стр. 162—168). — 380.
- 155 [Mandeville, B.] „The Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits“. The 5th edition, London, 1728, p. 428. Първото издание на тази книга е излязло през 1705 г. — 383.
- 156 Маркс има предвид отдела „Формално и реално подчиняване на труда на капитала. Преходни форми“ (XXI тетрадка, стр. 1306—1316), който непосредствено предшества отдела „Производителност на капитала. Производителен

- и непроеизводителен труд". За формалното и реалното подчинение на труда на капитала виж настоящото издание, т. 23, стр. 516—517, стр. 519—521 и 735—736. — 384.
- 157 Още в първата част на своето произведение „Към критиката на политическата икономия“ (1859 г.) Маркс показва, че в буржоазното общество мистификацията на обществените отношения изгъква особено рязко в парите, че на буржоазното производство е присъща кристализацията на богатствата като фетиш в благородните метали (виж настоящото издание, т. 13, стр. 36—37 и 138—139). Процеса на фетишизирането на буржоазните обществени отношения Маркс анализира в III част на „Теории за принадената стойност“, в екскурса „Доходът и неговите източници. Вулгарната политическа икономия“ (стр. 891—899 и 910—919 от ръкописа). — 384.
- 158 В бележка 108 към 13-а глава на I том на „Капиталът“ Маркс пише: „Науката изобщо „нищо“ не струва на капиталиста, което ни най-малко не му пречи да я експлоатира. Капиталът заграбва „чуждата“ наука, както си присвоява чуждия труд. Но „капиталистическото“ присвояване и „личното“ присвояване било на науката, било на материалното богатство — това са съвсем различни неща. Самият д-р Юр се оплакваше от грубо непознаване, което скъпите за него фабриканти, експлоатиращи машините, проявяват по отношение на механиката...“ — 387.
- 159 Страница 1318 от своя ръкопис от 1861—1863 г. Маркс изрязал (с изключение на последните 9 реда) от XXI тетрадка и я залепил на стр. 490 от ръкописа на предпоследния вариант на I том на „Капиталът“ (стигналата до нас 6-а глава на този предпоследен вариант е публикувана в „Архив на Маркс и Енгелс“, том II (VII), 1933 г.). По-нататъшният текст на 1318, 1319 и първата половина на 1320 страница Маркс възнамерявал да използва за отдела на печалбата, както личи от бележката „Печалба“, направена два пъти от него на полетата на ръкописа (в края на 1318 страница и в началото на 1320). — 388.
- 160 Тук Маркс употребява гръцката буква Δ, използвана в математиката за означаване на прираст, за да означае принадената стойност. По-нататък в текста Маркс употребява в същия смисъл латинската буква *h*. — 396.
- 161 Тук, както и по-нататък, Маркс използва латинската буква *x* за означаване на принадената стойност. — 391.
- 162 Маркс има предвид отдела „Размяна между капитала и труда. Процесът на труда. Процесът на увеличаване на стойността“ (тетрадка I, стр. 15—53), в който има подотдел: „Единство на процеса на труда и процеса на нарастване на стойността (процесът на капиталистическото производство)“ (стр. 49—53). — 393.
- 163 Става дума за подотделите: „Стойност на работната сила. Минимум на работната заплата, или средна работна заплата“ (тетрадка I, стр. 21—25) и „Размяна между парите и работната сила“ (пак там, стр. 25—34). Към въпроса за „цената на труда“ Маркс се връща в XXI тетрадка, стр. 1312—1314. — 394.
- 164 Четирите формули на договорните отношения по римското право: „давам, за да направиш“; „права, за да направиш“; „права, за да дадеш“; „давам, за да дадеш“. Ср. настоящото издание, т. 23, стр. 546—547. — 400.
- 165 Тук у Маркс има грешка в номерацията на страниците на ръкописа: вместо „1327“ е поставено „1328“. — 403.

- ¹⁶⁶ Виж бележка 141. — 403.
- ¹⁶⁷ Виж настоящото издание, т. 25, ч. 1, стр. 395—408. — 405.
- ¹⁶⁸ За труда на черноработниците във фабриката Маркс пише в същата (XXI) тетрадка, стр. 1308. — 409.
- ¹⁶⁹ Виж К. Маркс, „Капиталът“, том II, глава 6, и том III, глава 17. — 411.
- ¹⁷⁰ Тези проектопланове са написани от Маркс през януари 1863 г. Те се намират в XVIII тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. между текста на главите за Шербюлие и Ричард Джонс (от текста на тези глави те са отделени в ръкописа с дебели квадратни скоби). — 412.
- ¹⁷¹ Маркс наричал най-напред трите теоретични части на „Капиталът“ „глави“, след това „отдели“, най-после „книги“. Ср. бележка 12. — 412.
- ¹⁷² По време на написването на този план 1-а глава на III част на „Капиталът“ била вече нахвърлена в XVI тетрадка на ръкописа от 1861—1863 г. Предметът на I глава на III част е формулиран в XVI тетрадка по следния начин :
„Принадена стойност и печалба“. — 413.